

ERMENİ TEHCİRİ SIRASINDA SAĞLIK SORUNLARINA KARŞI ALINAN TEDBİRLER POLICIES TAKEN AGAINST HEALTH PROBLEMS DURING ARMENIAN RELOCATION

Mustafa Yahya METİNTAŞ *

Özet

Ermeniler, asırlarca Anadolu'da Türklerle birlikte barış içinde yaşamış; Osmanlılar zamanında ülke topraklarının hemen her yerine dağılarak bürokraside, ticaret ve sanat hayatında önemli yerlere gelmişlerdir. Ancak yirminci yüzyıla doğru batılı emperyalist devletler, çıkarları doğrultusunda Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya başlayınca, bağımsızlık gibi vaatlere kanan Ermeniler tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında doruk noktasına çıkan bu isyanlara karşı Ermeni patriği, Ermeni milletvekilleri ve Ermeni cemaatinin önde gelenleri vasıtasıyla tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Belgelerle sabit olan bu gayretlere rağmen, bir netice alınamayınca ve karışıklıkların ülke çapına yayılacağı anlaşılınca Osmanlı Devleti, her ülkenin hiç tereddüt etmeden alacağı "tehcir" vb. savunma tedbirlerini devreye sokmuştur. Böylece hem olaylara karışmayan Ermenilerin, hem de Müslüman halkın güvenliği sağlanmak istenmiştir. Tehcir, bir yer değiştirme hareketi olup, tehcire tabi olanların sağlık ve güvenliği için olabildiğince destek tedbirleri alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Ermeni tehciri sırasında, tehcir hatları boyunca alınan sağlık tedbirleri ve sağlık uygulamaları araştırılmış, yapılanların belgelerle tespit edilip, tehcirin, maksatlı iddialar dışında gerçek uygulamaları hakkında doğru bilgilerin sağlık alanında da ortaya konulması amaçlanmıştır. Tehcir sırasındaki sağlık tedbirleri belki tehcirin sosyal boyutu hakkındaki en önemli konulardan birisidir. Çünkü o dönemde sağlık alanında yapılanlar ya da yapılmayanlar tehcirin bir soykırım niyeti taşıyıp, taşımadığının en güzel kanıtlarından birisi olacaktır.

Anahtar kelimeler: Ermeni tehciri, Sağlık, Osmanlı İmparatorluğu, Tehcir

Summary

Armenians lived in peace for centuries together with Turks in Anatolia in the the Ottoman era they scattered in almost every corner of countries lands and, they came into the important place in the bureaucracy commerce and art. However, to the twentieth century some states began to used Armenians to against the Ottomman Empire for their self – interest, Armenians who satisfied to independence aim rebelled in the some part of Anatolia. Against to peak of this rebellions in the early months of World War, some precaitions were tried to take with Armanian Patriach, Armanian represantives and leaderships in the Armanian community. Despite these efforts which proven by documents, this efforts did not get succesful result and understood the confusions began to spread country – wide, Ottoman Government obliged to defensive measures as 'relocation' which each of country can applied in the same issue without any hasitation. Thus, along the security of country was wanted to provide safety of including Muslim population and Armenians who had not any relations with rebellions. Relocation is a translocation movement, as support measures for the health and safety that are subject to deportation, also were taken. In this research, during the Armenian relocation, over the relocation lines taken health measures and health practices researched, identified with documents, aimed to revial real implementations out of intentional maintainces in the healthcare field. Health measures during the relocation is perhaps one of the most important issues regarding the relocation of the social dimension. Because at that time, those made or not made in the health field will be a best evidence about Armanian genocide allegation.

Key words: Armenian relocation, Health, Ottomman empire, Relocation

*Dr Öğ. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

Rusya, Birinci Dünya Savaşından önce muhtemel bir savaşta Ermenilerin desteğini alacağından emindi. Aynı durum diğer İtilaf Devletleri için de geçerliydi. Savaşın patlak vermesiyle beraber özellikle yurtdışındaki Ermeni teşkilatları, Osmanlı Ermenilerini İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa çağırıyorlardı. Ermenilere bu çağrılara uyarak başta Rus ordusu olmak üzere hem İtilaf ordularına katılmışlar, hem de kendini müdafaadan yoksun durumda olan Anadolu'da sayısız silahlı çete kurarak katliamlara girişmişlerdi. Ruslar, Kafkasya'daki Ermeniler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri Türkler aleyhine, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması vaadiyle teşvik ediyorlardı, Ermeni çetecilerine dağıtılmak üzere sınırdaki bazı bölgelere silah ve cephane getirmişlerdi. Bazı Rus generallerinin de yalnızca Ermeni isyanlarının yönetilmesi, amacıyla bölgede olduğu bugün bilinmektedir¹.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyanları önce Doğu Anadolu'da başlamış ardından diğer vilayetlere yayılmıştır. Anadolu'nun kapısı durumundaki Erzurum ve çevresinde Rus işgalinin genişlemesiyle Ermeniler, bölgedeki sivillere saldırılara başlamışlardır. Ermeni çetelerinin saldırıları sürerken, güvenlik güçleri tarafından Ermenilerin köy ve kasabalarında yapılan aramalarda pek çok silah ve cephane ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bekasını ciddi bir biçimde tehdit eden bu durum gerekli tedbirler alınmadığında, telafisi mümkün olmayan sonuçların doğabileceğini göstermekteydi².

Osmanlı Hükümeti, Ermeni çetelerinin eylemlerine karşı başlangıçta sadece bölgesel tedbirler almakla yetinmiştir. Van'ın düşmesi ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal sahasını hızla genişletmesi sırasında, özellikle öncülük eden Ermeni çeteleri tarafından, Müslüman halkın acımasızca yok edilmesi karşısında hükümet, aldığı tedbirleri çeşitlendirmeye karar verdi. Öncelikle Ermeni ileri gelenleri saldırıları durdurmaları için devreye sokulmaya çalışıldı. Ermeni milletvekillerine, komite başkanlarına, ordu, vatan savunmasıyla uğraşırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam olunduğu takdirde şiddetli önlemler alınacağı bildirildi³. Ancak bu uyarılar umulan sonucu vermedi.

¹ ATASE, No: 4 – 3671, Kls. 2418, Dos. 797, Fih. 6

² Necdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması**, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s. 44 – 45.

³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985)** Sayı: 85, İstanbul; Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, İstanbul, 2015, s. 64.

Van'ın Ruslarca işgali sırasında Ermenilerce gerçekleştirilen katliamlar ve Bitlis, Muş, Erzurum, Beyazıt, Zeytin⁴, Sivas bölgelerinde isyan ve saldırıların sürmesi üzerine hükümet, halkı ve ordunun cephe gerisindeki ikmal yollarını korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. 24 Nisan 1915'te gerçekte Ermeni isyanının yönetildiği ancak sivil toplum kuruluşu görünümünde serbestçe çalışan komite merkezlerini kapattı. Komite liderlerini ve yöneticilerini tutukladı⁵. Ermeni diasporasının her yıl “katliam” yıldönümü diye andıkları 24 Nisan işte bu tarihtir.

1. Tehcir Kararı Nasıl Alındı

Doğu'da Rus ordusunun ilerleyişinin ve özellikle Van'da Ermeni isyan ve katliamlarının bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geliyordu. Ordu savaş alanında olduğu için Ermeni çetelerinin saldırılarını önleyemiyordu. Başkomutan Vekili Enver Paşa bu duruma acil bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yolladı⁶:

“Van Gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak hem de yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleri ile birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanının seçilerek tatbikini rica ederim.”

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer Ermeniler toplu halde tutulmak yerine ufak gruplar halinde dağıtılacak olurlarsa isyan etme imkânları da kalmamış olacaktı. Yine bu yazıdan tehcirin Ermenilerin sadece isyan ve karışıklık çıkardıkları bölgelerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim tehcirin ilk uygulamalarında buna özellikle dikkat edilmiştir.

⁴ Bugünkü Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesi.

⁵ BOA, DH, ŞFR. Nr. 52/96, 97, 98; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s. 106 – 108.

⁶ **ATBD**, 81 (Aralık 1982), 141 – 143, belge no: 1830; Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul. 2005, s. 65.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun aciliyeti nedeniyle sorumluluğu üzerine alarak Bakanlar Kurulu'ndan (Meclis-i Vükela) karar almadan ve konu ile ilgili bir kanun çıkarmadan Ermeni tehcirini başlattı. Talat Paşa, öncelikle Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetlerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasını emretti. Bu konuda 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum ve Van valilerine gönderdiği şifreli emirle, Van, Bitlis ve Erzurum illerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, sevk işlemlerini kolaylaştırmak üzere ilgili birimlere emir verildiğini bildirdi⁷.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifreli bir mesaj ile nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri belirtmekteydi⁸. Buna göre göç ettirilecek ilk yerler arasında Erzurum, Van ve Bitlis sayılıyordu. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul Vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Belen, Cısr-i Şugur, ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar ile Maraş sancağı, Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebelibereket (Osmaniye) sancaklarından çıkarılacak Ermeni nüfus da Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve iskân edileceklerdi.

Ermenilerin yiyeceklerinin temini, konaklama, can ve mal güvenliklerinin sağlanması görevi tehcir hatları üzerinde görev yapan mahalli idarecilerde olacaktı. Nakledilecek Ermeniler bütün değerli mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerdi⁹.

Tehcire tabi tutulacak Ermenilerin iskân bölgelerinde yeni zararlı odaklar meydana getirmemeleri için de bazı tedbirler düşünülmüştü. Başkomutanlık bu konuda bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için şu hususların dikkate alınmasını istemiştir¹⁰:

1 - Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki, nüfusu oradaki Müslüman nüfusun %10'unu geçmeyecektir.

2 – Göç ettirilen Ermeniler için kurulacak köyler 50 haneden büyük olmamalıdır.

⁷ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Türk Tarih Kurumu, 2012, s. 39.

⁸ BOA. DH. ŞFR. Nr53/94

⁹ BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/94.

¹⁰ BOA, DH. ŞFR. Nr 53/91.

3 – Ermeni göçmen ailelerinin iskânları sonrasında ev değiştirmelerine veya kendi istekleriyle başka yerlere göçlerine izin verilmemelidir.

Ermeniler konusunda Dâhiliye Nezaretinin sözünü ettiğimiz tedbirleri aldığı sırada gelişmelerden kısa sürede İtilaf Devletleri kamuoyları da haberdar oldu. Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetleri 24 Mayıs 1915’te bir bildiri yayınlayarak konuya müdahil oldular. Ermenilerin Müslüman halka yönelik saldırı ve cinayetlerini görmezden gelerek, Anadolu’da Ermeni halkın katledildiğini ileri sürdüler ve gelişmelerin muhtemel sonuçlarından Osmanlı Hükümetini sorumlu tutacaklarını bildirdiler¹¹ (). Konunun bu şekilde uluslararası bir boyut kazanması üzerine Talat Paşa Ermenilerin başka bölgelere sevki konusunda sorumluluğu daha fazla üzerine alamayacağını anlayarak konuyu bir kanun ile devlet politikası haline getirmek ve diğer hükümet üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı kanun tasarısını sadarete gönderdi¹². Tasarı bir gün sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde, “*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-u Muvakkat*” adıyla kanunlaştırıldı¹³. Tasarı 1 Haziran 1915 günü devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan bir talimatname ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki diğeri mali idareci iki üyeden oluşan “Emval-i Metruke Komisyonu” (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu¹⁴. Bu komisyonlar boşaltılan Ermeni köy ve kasabalarındaki malları tespit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyonlar hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı¹⁵.

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talat Paşa’nın başlattığı ve Bakanlar Kurulu’nun da uygun bulduğu tehcir, doğrudan doğruya cephelelerin gücünü sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran Cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi İse Sina – Filistin Cephesinin gerisini oluşturan Mersin – İskenderun Bölgesidir¹⁶. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve düşman askeri harekâtlarını kolaylaştıracak faaliyetler içinde buldukları tespit edilmişti.

¹¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 609 – 610

¹² BOA. BEO. Nr. 326758.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, **age.**, s. 71.

¹⁴ Kemal Çiçek, **age.**, s. 57.

¹⁵ ATASE, Nr.1 / 2, Kıs. 361, Dosya 1445, Fih. 1-3; Azmi Süslü, **age.**, s. 117 – 121.

¹⁶ Kemal Çiçek, **age.**, s. 43 – 44

Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenilere de yaygınlaştırıldı. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı tutulmuşken daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu¹⁷.

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelerle göre kabilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri planlanmıştı. Ayrıca güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli, rol oynamıştır. Nitekim Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum ve çevresinden gönderilenler ise Diyarbakır, Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir¹⁸.

Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise Kütahya, Eskişehir, Konya, Karaman, Tarsus üzerinden Maraş, Pazarcık yoluyla Zor Sancağı çevresine sevk edilmişlerdir. Batı Anadolu'dan iskân yerlerine gönderilenlerin hemen hepsi trenle nakledilmişlerdir. Tren nakliyatının bulunmadığı yerlerde kabileler hayvan ve arabalarla belli merkezlerde toplanmışlar ve buradan trenlere bindirilmişlerdir¹⁹.

Osmanlı Devleti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürütülmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen zaman zaman mültecilerin naklinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor.

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükümetin, tehcire tabi tutulan Ermeniler'i büyük bir intizam içinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi, başardığı yabancı gözlemciler tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim ABD'nin Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Hanry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden çektikleri sefaletle rağmen hükümetin nakil işini son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa

¹⁷ BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/20, BOA. DH. ŞFR. Nr. 59/38.

¹⁸ BOA, ŞFR, Nr. 54-A/157, BOA, DH. ŞFR. Nr. 56/280.

¹⁹ DH. EUM, 2. Şube, nr. 68/101.

yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunulduğunu belirtmiştir²⁰.

1.1. Tehcir Kanunu (14 Mayıs 1915) ve Uygulaması

Osmanlı Devleti sevk ve iskân uygulamasını o günün şartlarında bir yasaya dayandırmıştır. Keyfi bir uygulama ya da hükümetin kendi başına karar verip uyguladığı bir hamle değildir. Yasa, Dâhiliye ve Harbiye Nezaretinin başvurusu üzerine hazırlanmıştır. Dört maddeden oluşmaktadır ve sadeleştirilmiş hali aynen aşağıdaki gibidir²¹:

Madde 1 - Seferde ordu, kolordu, fırka kumandanları, bunların yardımcıları ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir surette hükümetin emirlerine ve ülkenin savunmasına, güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma, silahla saldırı ve direnme görülürse hemen askeri kuvvetle şiddetli bir biçimde cezalandırmaya ve saldırıyı bütünüyle yok etmeye yetkili ve zorunludur.

Madde 2 – Ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanları askeri gerekliliklere aykırı davrandıklarını veya casusluk, ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı veya topluca diğer yerlere sevk edebilirler ve yerleştirebilirler.

Madde 3 – Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde 4 – Bu kanunun uygulanmasından Başkomutanlık vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur.

Görüldüğü üzere kanun, Devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik, şiddete karşı ülkenin ve vatandaşların güvenliğini sağlama amaçlı bir düzenlemedir. En önemli özelliği ise; kanun metninde herhangi bir etnik grup, zümrenin zikredilmemiş veya ima edilmemiş olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı boyunca kanun kapsamına giren Müslüman, Rum ve Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları yerlerinden başka yerlere sevk edilerek iskâna tabi tutulmuştur. Dolayısıyla Tehcir Kanunu kasıtlı olarak tek bir halkın hedef alındığı bir kanun değildir.

İleride vereceğimiz belgelerde sunulacağı üzere yasanın uygulanması, idarecilerin yorum ve yeteneklerine bırakılmamış, uygulamada idareci kesimin neyi, nasıl yapacağı ayrıntısıyla vurgulanmıştır. Bu amaçla çıkarılan karar ve genelgeler ile tehcirin nasıl

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, s. 77.

²¹ Necdet Bilgi, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001, s. 199 – 200; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yayınları, İstanbul.1992, 170.

yapılacağı ayrıntısıyla hükme bağlanmıştır. Bu karar ve genelgelerde; menkul ve gayrimenkullerin nasıl teslim alınacağı, araziler ve üzerindeki mahsulün durumu, bunları kayda alınması, göç edenlere sıcak yemek verilmesi, gibi konulara yer verilmiştir.

Tehcir ile ilgili yasa ve bu yasanın uygulanışını açıklayan mevzuatta, insanların malına mülküne el konulmaması veya insanların öldürülmesi gibi herhangi bir amaç olmadığı gibi; aksine uygulamada yaşanan aksaklıkların şiddetle cezalandırılacağı açıkça ifade edilmiştir. Eğer Osmanlı Devleti vatandaşlarından bir grubu kasten yok etme amacıyla bir uygulamaya girişmiş olsa idi, göç edenlere yolda sağlanacak imkânları, sevk edilen grupların eşkıya saldırılarına karşı savunulması, hastalara yardım yapılmasını, çocukların korunmasını, geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin kayıt altında tutulmasını belli periyotlarla sıcak yemek verilmesine ilişkin kararları uygulamaya dâhil etmezdi.

1.2. Tehcir Nasıl Gerçekleştirildi

Tehcir süreci Mayıs 1915 sonlarında başlamış, 16 Şubat 1916'da son bulmuştur. Bu dokuz aylık sürede hükümet, Ermeni kabilelerin yolculuklarını kolaylaştırmak için ilgili vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kabilelerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için önlem alınmasını, yiyecek ve sağlık maddeleri stoklanmasını istemiştir²². Gerek güvenlik gerekse yiyecek ve barınma sağlanması konusunda alınan tedbirlerin koordinasyonu, valilikler ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti aracılığı ile yapılmıştır²³. Halaçoğlu'nun, söz konusu bu müdürlüğün 1915 yılı bütçesinden özetlediği rakamlara göre; kabilelerin gereksinimleri için Konya'ya 400.000, İzmit'e 150.000, Eskişehir'e 200.000, Adana'ya 300.000, Halep'e 300.000, Suriye'ye 100.000, Ankara'ya 300.000, Musul'a 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş ödenek ayrılmıştır²⁴. Bu rakamlara vilayetlerin kendi imkânlarıyla yarattıkları kaynaklar dâhil değildir. Tehcir edilen Ermenilerin, sevk, iskân ve iaşeleri için 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılı sonuna kadar ise 230 milyon kuruş harcanmıştır²⁵.

1915 yılı Haziran ayı başlarından Eylül'e kadar yapılan tehcir sırasında hükümet yolların güvenliğinin sağlanması konusunda sık sık vilayetlere yazılar göndermiştir. 7 Ekim 1915 tarihli yönetmelikte de açıklıkla yer aldığı üzere her kabileye bir muhafız birliğinin eşlik

²² BOA, DH, ŞFR. Nr. 55/107

²³ Kemal Çiçek, *agm.*, s. 101

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, 66 – 67

²⁵ Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara, 2004, s. 35.

etmesi öngörülmüştür²⁶. Eğer bir kabile saldırıya uğrarsa bunun görevlilerin sorumsuzluğundan kaynaklandığı anlaşılırsa sorumluların sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacakları belirtilmiştir. Ancak, Hükümet kanunun öngördüğü tedbirleri almasına rağmen özellikle güvenlik ve iaşe konusunda sıkıntılar tam olarak aşamadığı bilinmektedir. Hükümetin konu ile yakından ilgilendiğini ve aksaklıkları giderecek önlemler almaya çalıştığını göstermek açısından şu iki örnek önemlidir: Dâhiliye Nazırı Talat Paşa 25 Ağustos 1915 tarihinde Erzurum'a gönderdiği şifreli bir telgraf emri ile yaya olarak yola çıkan Ermenilerin en yakın demiryoluna götürölmelerini, bakacak kimsesi olmayan kadın ve yetimlerin istasyona yakın yerleşim yerlerine yerleştirilmelerini, yolda yiyecek sağlanmasını ve fakirlere ücretsiz dağıtılmasını yeni doğan bebeklerin ihtiyaçlarının karşılanmasını, yol güvenliğinin sağlanmasını, saldırganların tutuklanmasını ve yargılanmasını, göçmenlerden rüşvet alanların ve kafiledeki kadınlara tecavüze yeltenenlerin derhal mahkemeye çıkarılmasını istemişti. Bu önlemlerle de yetinilmemiş, tehcir sırasında Ermenilerin ihtiyaçlarını gidermekle sorumlu olan Dâhiliye Nezareti, Muhacirin Müdürlüğü, 56 maddelik bir ek yönetmelik yayınlama gereksinimi duymuştur. 7 Ekim 1915 tarihli bu yönetmelikte sevk işlemleriyle ilgili en önemli noktalar şunlardır²⁷:

- Yolculuklar tren yolu ve karayolu ile gerçekleştirilecektir (Madde 12).
- Toplama merkezlerinde yeteri kadar yiyecek stoğu yapılacaktır. Halep'te bir merkez ambarı kurulacaktır (Madde 14).
- Kafileler en fazla 1000 kişiden oluşacak ve mutlaka muhafız eşliğinde hareket edeceklerdir. Konaklama yerlerinde en fazla 10 muhafız 2 memur bulunacaktır (Madde 13).
- Kafilelere kadın ve çocuk sayısı oranında ama en az 150 eşek, katır veya deve gibi binek hayvanı verilecektir (Madde 13).
- Her kabile en az 4 günlük yiyeceğini yanında götürecektir, 2 günlük yiyecekte olağanüstü durumlar için nakledilecektir (Madde 13).
- Gerekli yerlerde ekmek pişirilmesi için fırınlar kurulacaktır (Madde 20).
- Her üç menzilde bir dinlenme yerleri oluşturulacak, buralarda sağlık taraması yapılacaktır (Madde 25).
- Güzergâh üzerinde güvenlik amacıyla karakollar kurulacaktır (Madde 32).

²⁶ Erdal Aydoğan, "Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin Ermeni Tehciriyle İlgili 24 Eylül 1331, Tarihli Talimatnamesi ve Değerlendirilmesi", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, **2003**, s. 236 – 240.

²⁷ Kemal Çiçek, **age.**, s. 58 – 62.

- Bu işlerin yapılmasından vali, kaymakam ve kaza müdürleri sorumlu olacaktır (Madde 56).

Tehcir amacı ile oluşturulan kafilelere vasıta veya binek hayvanı temin edilmiş, kadın, yaşlı ve çocuklarla hastalara özellikle ihtimam gösterilmiştir²⁸. Dâhiliye Nezaretince 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan konuyla ilgili yönetmeliğin 2 ve 3üncü maddeleri, devletin bu konuda hassas davrandığını dönemin imkânları çerçevesinde her tedbiri almaya çalıştığını göstermektedir²⁹:

Madde 1- Nakil yapılacak halkın sevk edilmesi, o yerin idarecilerinin sorumluluğundadır.

Madde 2- Nakledilen Ermeniler taşınabilecek bütün mallarını ve hayvanlarını birlikte götürebilirler...

Madde 3- İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin yolculuk sırasında canlarının ve mallarının korunması, yiyecek temin edilmesi geçtikleri bölgede bulunan idari makamlara aittir. Bu konuda gösterilecek bir gevşeklik ve görevi ihmalden sırasıyla bütün memurlar sorumludur.

Madde 4- Yerleşme yerlerine ulaşan Ermeniler, ya orada köy ve kasabalarda yapılacak evlere ya da hükümet tarafından kararlaştırılacak yerlerde yeni kurulacak köylerde barındırılacaklardır.

Bu yönetmeliğin bazı maddeleri, daha önce işaret edilen önlem ve uyarıları yinelemekle beraber, aslında hükümetin sürgün edilen Ermeniler için, daha uygun koşullarda iskân planları olduğunu göstermektedir. Savaş koşullarında hükümetin öngördüğü tüm tedbirlerin tam anlamıyla uygulanması beklenmese bile, Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin iyi niyetini göstermesi açısından zikredilmelidir.

Yine bu talimatnameden çıkarılabilecek diğer bir sonuç, Hükümetin tehciri başarıyla sonuçlandırmak için samimi bir gayret içerisinde olduğudur. Zorunlu göç uygulamasını sistemli bir biçimde yürütmek için özel bir bütçe “muhacirin tahsisatı” ayrılmıştır. Yiyecek ve barınma problemlerinin yerinde ve zamanında çözülmesi için özel bir komisyon kurulmuştur. Gereksiz yere insanların tehcirinden özellikle kaçınılmıştır.

²⁸ BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/326.

²⁹ BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/129; BOA. DH. ŞFR, Nr. 53/152.

Göçmenlerden ailelerini yitirmiş olan kimsesiz çocuklar yetimhanelere veya göç edilen mahallerdeki ailelere yerleştirilmiş ve bunların yaşeleri sağlanarak meslek sahibi olmaları için eğitim imkânı sağlanmıştır³⁰.

Alınan tüm önlemlere rağmen, Ermenilerin yolculuğunun sorunsuz ve kolay olduğunu söylemek mümkün değildir. 90 Yıl önceki Anadolu'nun yol koşullarında bunu beklemekte doğru değildir. Hükümetin aldığı bütün önlemlere rağmen aksaklıklar yaşanmıştır. Bunda kabileleri korumakla görevli bazı memurların ve muhafızların görevlerini kötüye kullanmalarının yanı sıra tehcir yollarının güvenliğinin savaş nedeni ile sağlanamaması da önemli rol oynamış olmalıdır.

2. Tehcir Sırasında Alınan Sağlık Tedbirleri

Osmanlı hükümeti, sevk sırasında hasta olan Ermenilere, önce hangi yerde bulunuyorsa o yerin hükümet merkezine başvurarak tedavi olma imkânı tanımıştır³¹. Ermeniler buldukları yerde tedavi imkânı yoksa duruma göre İstanbul'da dahi tedavi olabilmişlerdir. Yalnız bu durum Ermeniler tarafından suiistimal edilen bir mesele olmuştur. Bazı Ermeniler hastalık bahanesiyle İstanbul'a gönderilmelerini sağlamış, orada da konsolosluklara sığınarak veya başka türlü yollarla firari duruma geçmişlerdir. Bu nedenle 26 Haziran 1916 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, İstanbul'a sevk yaptıran bazı Ermenilerin belirttikleri hastalıkların tedavilerinin ikamet ettikleri yerde mümkün olduğunun gönderdikleri doktor raporlarından anlaşıldığı; Ermenilerin aldıkları raporlar vilayet veya liva sıhhiye müdüriyetlerince incelendikten ve merkezce de tetkik olunduktan sonra aynı sonuç çıkarsa, başka yerlerde tedavi olabilecekleri ifade edilmiştir³².

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kabilelerin emniyetinin sağlanması ve yaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25 – 30 000 civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir³³. Nitekim 17 Ekim 1915 tarihli bir belgede, Hama'da bulunan kabilede her gün tifo ve dizanteriden yetmiş – seksen kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülüyor³⁴.

³⁰ ATASE, 361. 1445. 15 – 22, 23, BOA. DH. ŞFR, Nr. 63/137

³¹ BOA, DH. ŞFR, nr.54-A/226.

³² BOA, DH. ŞFR, nr.65/92.

³³ Yusuf Halaçoğlu, *age.*, s. 78.

³⁴ BOA, ŞFR, Nr. 57/51; BOA, DH, ŞFR, Nr. 57/24.

Osmanlı Devleti tehcire tabi tuttuğu Ermeni nüfusun karşılaşacağı sağlık sorunlarını çözmek için de çeşitli tedbirler almıştır. Göç halindeki kabilelerin geçtikleri bölgelerde hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için merkezler oluşturulmuş, sağlık görevlileri atanmış, tedavi çalışmalarının yanı sıra hastalık önleme çalışmaları da yapılmıştır. Salgın halinde olan sıtma hastalığına karşı korunabilmeleri için göçe tabi tutulanlara kinin dağıtılmış, hastalar için sivil hastaneler yanında askeri hastanelerden de yararlanma imkânı getirilmiştir, göçmenlerin sağlık sorunları ile ilgili olarak çeşitli ülkelerin sağlık ekiplerine kamplarda ve hastanelerde görev yapmaları için izin verilmiştir. Bu yabancı sağlık mensuplarından bazılarının bulaşıcı hastalıklar nedeniyle öldüğüne dair konsolos raporları vardır³⁵. Ayrıca, tehcir sırasında göçerlerin geçtiği yerlerde hasta olanların tedavisi için belediye doktorları görevlendirilmiştir. Vilayetlerde ve kazalarda görev yapan sıhhiye müfettişleri sevk olunan Ermeni kabilelerinin sağlık sorunları ile ilgilenmekle görevlendirilmişlerdir. Sevk edilen Ermenilerden hasta olduğu anlaşılanların ve yolda hasta olanların buldukları yerde Ermenilere ait boş evlerde koruma altına alınmaları ve barınmaları sağlanmıştır³⁶. Göçmenlere tehcir sırasında verilen tüm sağlık hizmetleri ve ilaç temini askerlere uygulandığı gibi ücretsiz olarak yapılmıştır.

28 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın yayınladığı bir genelgeden tehcir uygulamasının başlaması ile birlikte vilayetlerde ve kasabalarda resmi görevli olarak çalışan doktorların görevlendirildiğini anlamaktayız. Ancak sonraki aylarda tehcir hız kazandıkça göçmen sayısı olağanüstü düzeyde artmış, sevk bölgelerinde resmi ve sivil tüm doktorlar sevkiyat sırasında hasta olan Ermenilerin ücretsiz tedavisi ile görevlendirilmiştir³⁷. İlerleyen günlerde Ermeni kabileleri Suriye'deki vilayet ve kaza merkezlerinde birikmeye başladıkça devlet yöneticileri büyük bir sağlık problemiyle karşı karşıya kalacaklarını anlamışlardır nitekim Dâhiliye Nezareti 13 Ağustos 1915 tarihli bir yazı ile bölgede salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engelleme ve tehcir edilen Ermenilerin sağlıklarını koruyacak tedbirlerin alınması konusunda bir projesi veya fikri olan tüm doktorların doğrudan vilayet veya kaza yönetimine başvurabileceğini ifade etmektedir. Aynı yazıda valiler ve mutasarrıflardan da mümkün olan her tedbirin vakit geçirilmeden alınması istenmektedir³⁸.

³⁵ BOA, ŞFR, Nr. 54-A/226.

³⁶ BOA, ŞFR, Nr. 56/86.

³⁷ BOA, DH. ŞFR, 54-A/153.

³⁸ BOA, DH. ŞFR, 54-A/226.

Osmanlı Hükümetince, tehcir sırasında hasta ve düşkün olanların tehcir dışı tutulmaları kararlaştırılmış ve bu konuda 15 Eylül 1915 tarihinde tehcir uygulaması başlarken ilgili merkezlere gerekli emirler verilmiştir. Emirde ifade edildiğine göre, hasta ve düşkünlerin herhangi bir sebeple eğer yola çıkarıldılarsa tespit edildikleri yerde alıkonulup en yakın sağlık merkezinde tedavi altına alınmaları gerekmektedir³⁹.

Osmanlı Devleti yöneticileri sadece bu tür emirleri vermekle kalmamışlar aynı zamanda verdikleri emirlerin uygulanıp uygulanmadığını titizlikle kontrol etmişlerdir. Hasta ve düşkün Ermeniler konusu ile ilgili gelişmelerin devam ettiği devlet kurumları arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Buna göre, 23 Ekim 1915 tarihinde, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın, Halep Lojistik Destek Müfettişliğine gönderdiği bir resmi yazıda, 15 Eylül 1915 tarihinde tehcir uygulaması sırasında hasta olan Ermenilerin buldukları yerde tutulmaları, sağlıklı olanların sevk edilmesi emri verilmiş olmasına rağmen Halep'ten Lübnan'a sevk edilenler arasında 106 hastanın olduğunun anlaşıldığı, içlerinden 3 hastanın ölmesinin büyük üzüntü yarattığı belirtilmektedir. Yine aynı yazının devamında bundan sonra sevkiyat öncesinde muayenelerin titizlikle yapılması ve hasta olanların sevk edilmemesi emri tekrar verilmektedir⁴⁰.

4 Kasım 1915 tarihli Kudüs mutasarrıflığına gönderilen bir tezkereden anlaşıldığına göre tehcir sırasında Kudüs'te 4000 yataklı bir hastanenin yapılması kararlaştırılmış, kısa sürede bu hastanenin büyük kısmı tamamlanmıştır. Bu hastane, Suriye – Filistin Cephesinde savaşan askerlere ve bölge halkına hizmet ettiği gibi aynı zamanda tehcir edilen Ermenilere sağlık hizmeti verilmesinde kullanılmıştır⁴¹.

Dördüncü Ordu Kurmay Başkanlığı Baştabipliğinin 11 Aralık 1915 tarihinde yayınladığı bir başka emirde, hasta ve düşkün durumda bulunan Ermenilerin Halep-Pozantı Lojistik Destek Hattı üzerinde pek acınacak bir halde, her türlü yokluk ve eziyet içerisinde sevk edildiklerinin haber alındığı, bundan sonra bu gibi üzücü olaylara sebep olanların ağır bir şekilde cezalandırılacağına duyurulması ve aşağıdaki hususların aynen uygulanması istenmektedir⁴² :

Tehcir işlemi sırasında hasta ve düşkün olduğu anlaşılanlar mutlaka hastanelere ve nekahethanelere gönderilecekler; nekahethane olmayan yerlerde ise sevk edilecek

³⁹ BOA. DH. EUM, 2. Şube, 68/84.

⁴⁰ BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/24, BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/71.

⁴¹ ATASE, BDH, KLS. 2459, Dos. 269, Fih. 003.

⁴² BOA. DH. ŞFR, 56/105; BEO. Nr. 328554-1.

duruma gelinceye kadar, hastanelerde açılacak koşullarda tedavilerine devam edilecektir. Sevk edilmeyecek kadar hasta ve zayıf olanlar kesinlikle sevk edilmeyecektir. Sevk işlemlerinin olabildiğince rahat bir şekilde tamamlanmasına çalışılacak, kimse gece yola çıkarılmayacaktır. Ayrıca, Adana, Nasıra ve Kudüs'te mevcut olan nekahethanelere ek olarak Şam ve Halep'te 250 yataklı birer nekahethane açılacaktır.

Devletin tehcir edilen Ermenilerin sağlık hizmeti ihtiyaçlarının karşılanması için bulunduğu çözümlerden biri de kara ve demiryolu ile sevk edilen Ermeni kabilelerinin geçeceği duraklarda inşa edilen "nekahethane"lerdir. Nekahethanelerin kurulmasıyla ilgili düzenlemeler 4. Ordu komutanlığının 28 Temmuz 1915 tarihli talimatı ile detaylandırılmış, nekahethane kadroları şu şekilde düzenlenmiştir⁴³:

Sağlık kurulu; kıdemli yüzbaşı veya yüzbaşı rütbesinde bir doktor; yüzbaşı veya üsteğmen rütbesinde bir eczacı; idare kurulu ve tabur zabıt kâtibi rütbesinde bir hesap veya idare memuru; çavuş veya onbaşı rütbesinde iki yazıcı; teğmen rütbesinde bir iaş görevlisi; astsubay rütbesinde bir iaş görevlisi yardımcısı; bir inzibat görevlisi, iki aşçı ve yirmi sıhhiye eri.

10 Haziran 1916 tarihinde 6. Kolordu Asker Alma Başkanlığı Baştabibi Yarbay İhsan Zeki Bey tarafından yayınlanan yeni genelgeye göre 4. Ordu Komutanlığı bölgesinde yapılmakta olan nekahethaneler konusunda şu talimatlara uyulacaktır⁴⁴:

Nekahethaneler hastane değil, hastalık veya yorgunluk sonucu zayıf düşmüş kişilerin, eğitimlere devam ederek eski kuvvetlerini kazanmaları ve beden terbiyesi amacıyla açılmış kurumlardır. Nekahethanelerde hastanelerde şifa bulduktan sonra kesinlikle hastalığından eser kalmamış olan zayıf düşmüş kişiler gönderilecektir. Nekahethaneye gelenler, ilk önce nekahethane doktoru tarafından muayene edilecek, henüz hastalığı geçmemiş olanlar derhal hastaneye gönderilecektir. Yaz mevsiminde nekahethanelerde kalanlar belirli bir plan çerçevesinde ve düzen içinde sağlık eğitimi ve teorik askeri eğitim alacaklardır. Nekahethane doktoru her gün istisnasız herkesi, sabah saat 08.00'de bahçeye çıkararak usul gereği gözden geçirecek ve eğitime katılmayanları ayıracaktır. Nekahethanelerde 20 yataklı birer revir ve eczane açılacaktır. Nekahethane doktoru, orada bulunan herkesin sağlık durumundan sorumlu olduğu gibi, aynı zamanda

⁴³ BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/91; BOA. DH. ŞFR. Nr. 53/94.

⁴⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt. 8, s. 112.

nekahethanenin de müdürüdür. Subaylar, nekahethanelerin emniyetinden ve tedavi görenleri yormayacak hafif eğitim çalışmalarını düzenlemekten sorumludur.

2.1. Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle savaşın doğrudan cereyan ettiği bölgelerde salgın hastalıklar nedeniyle büyük sivil ve askeri kayıplar vermiştir. Arşivlerde yapılan çalışmalar neticesinde Suriye ve Lübnan cephesinde de aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile Halep'te bulunan Umumi Muhacirin Müdürü Şükrü Bey arasındaki 17 Ekim 1915 tarihli yazışma bölgede büyük bir salgın haline gelmiş bir kaç bulaşıcı hastalığa karşı hayati bir mücadelenin yürütüldüğünü göstermektedir. Buna göre Suriye'deki Hama kasabasında Anadolu'dan gönderilen yirmi bin civarında Ermeni birikmiş durumdadır ve günde ortalama 70 – 80 göçmen tifo ve dizanteri gibi hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirmektedir. Talat Paşa salgının yayılma hızının düşürülmesi için Hama'da bekleyen göçmenlerin bir an önce nihai sevk mahallerine ulaştırılmalarını istemekte ve bir daha göçmenlerin bir merkezde bu şekilde birikmelerinin önüne geçilmesi istenmektedir⁴⁵.

Suriye - Filistin Cephesinde savaşan 4. Ordunun Komutanı Cemal Paşa'nın 5 Kasım 1915 tarihinde yayınladığı 1117 numaralı ordu emri, Osmanlı Devletini ve savaşı yöneten kadronun Ermeni tehciri nedeniyle hızla yayılacak ve önü alınamayacak bir bulaşıcı hastalık salgınından büyük endişe duyduğunu göstermektedir. Aynı emirde muhtemel bir salgının önlenmesi için yapılacaklar belirtilmektedir⁴⁶.

1 - Halep'te Fransızlar tarafından yapımına başlanmış büyük bir hastanenin tamamlanması sağlanmış ve bu hastane bulaşıcı hastalıklara yakalanmış Ermenilere tahsis edilmiştir. Halep'te bulunan Ermeni göçmenlerden Lekeli Humma ve Tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalananlar tedavi için derhal Halep'teki Fransız Hastanesine sevk edileceklerdir.

2 - Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın yollarını açıklayan bir beyanname Halep Halkına ve Halep'te bulunan sevke tabi Ermenilere dağıtılacaktır.

⁴⁵ BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/24, BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/71.

⁴⁶ BOA. DH. ŞFR, 54-A/200; BOA. DH. ŞFR, Nr. 56/105.

3 - Sevke tabi tutulan Ermenilere arasında sağlık durumu bozuk olduğu anlaşılanlar derhal Halep Sağlık Müdürlüğüne bildirilecektir. Bu hususa aykırı hareket eden Doktorlar şiddetle cezalandırılacaktır.

4 - Tifo ve Lekeli hummaya yakalanan Ermeni göçmenler Halep'teki Fransız Hastanesinde ücretsiz olarak tedavi edilecektir.

5 - Hasta olduğu anlaşılan Ermeniler için ordu ve mülki idareciler tarafından araba kolları oluşturulacak ve hasta Ermeniler Fransız Hastanesine bu araba ile taşınacaktır.

6 - Hastanelerde hastalık sebebiyle ölen Ermeni göçmenlerin defin işlemleri mutlaka bağlı bulunduğu dini inanişâ göre merasimin yapılmasına özen gösterilecektir.

7 - Halep Valiliği bu emirlerin titizlikle uygulanmasından sorumlu olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye'yi savunmakta olan Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu'nun sahip olduğu imkânların önemli bir kısmı tehcir uygulaması sırasında sağlıklarını kaybeden Ermeni göçmenlerin sağlık sorunlarının çözülmesine yönlendirilmiştir. 4. Ordu Baştabipliğinin 15 Kasım 1915 tarihinde yayınladığı yeni bir genelge sağlıkla ilgili tedbirlere yenilerini eklemiştir: Tehcirin bugünkü Suriye topraklarındaki önemli durakları olan Katma, Halep ve Resulayn'da göçmenler trenlere bindirilecek ve çıkarıldıkları yerlere her sabah kireç dökülecektir. Ermeni sevkياتının gerçekleşeceği sevk yolları üzerinde ve duraklarda her türlü sağlık tedbiri alınacaktır. Buna göre tren istasyonlarındaki tuvaletler farklı yerlere altı günde bir yeniden inşa edilecek, trenlerin ve vagonların düzenli olarak temizlenmesi sağlanacaktır. Bu işler için sıhhiyecilerden müteşekkil müfrezeler oluşturulacaktır. Sevk yollarında sağlıkla ilgili işlerin düzenlenmesi için Alman doktorların yetkili baştabip olarak görevlendirilmesi sağlanacaktır⁴⁷.

2 Aralık 1915 tarihinde Halep Lojistik Destek Müfettişliğinden 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya yazılan bir yazıda Ermeni sevkياتı sebebiyle bulaşıcı hastalık tehlikesinin yok edilmesi için, birinci derecede uzman bir baştabibe ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmekte ve bir Alman Doktorun Halep Lojistik Destek Müfettişliğine baştabip sıfatıyla derhal tayin edilmesi istenmektedir.

5 Ocak 1916 tarihli, 4. Ordu Komutanlığı ile 6. Kolordu Baştabipliği arasındaki diğer bir yazışmaya göre, Halep'te ağırlıklı olarak hasta ve yaralı askerler ile sevke tabi tutulan Ermenilere hizmet edecek 2000 yataklı bir hastane açılacaktır ve inşaatın Ermeni tehciri sona

⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. Nr. 69/222.

ermeden tamamlanması için acele edilmelidir. Bunun yanında yine Halep'te Alman Doktor Şilling yönetiminde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede görev yapacak bir laboratuvar açılacaktır⁴⁸. Aynı tarihlerde Halep'te Bağımsız Bulaşıcı Hastalıklar Komisyonu kurulmuş, Ermenilerin sevki sırasında bulaşıcı hastalıklara karşı alınması gereken tedbirler belirlenmiş, bu tedbirlerin etkin şekilde uygulanması konusunda denetim düzenlemeleri yapılmıştır. Bu tedbirler arasında belirlediğimiz şunları sayabiliriz⁴⁹:

Adana'dan Tarsus'a, İslahiye'den Halep'e ve Halep'ten Lübnan'a kadar nakledilecek Ermeni hasta ve düşkünler için Bağdat ve Şam tren şirketleri tarafından üzerinde Kıızılay işareti bulunan vagonlar hazırlanacaktır. Bu tren her nereden geçerse orada bulunan hasta ve düşkün Ermeniler o vagonlara bindirilecektir.

İstasyonlarda bulunacak doktorlar şu hususlara riayet edeceklerdir.

İstasyona gelen ve hareket edecek trenlere binecek sivil ve asker her yolcu muayene edilecektir. Elllerinde tehcir edildiğine dair belgesi bulunmayan yolcu muayene edilmeyecek ve bilet verilmeyecektir. Muayene vagonlarda değil istasyondaki tabip odasında yapılacaktır. Her yolcu treninden sonra vagonların şirket tarafından temizlenip temizlenmediği kontrol edilecektir. İstasyona gelen trende şüpheli bir olay görüldüğü takdirde hasta tecrit edilerek hemen Sıhhiye müdürlüğüne telefonla haber verilecektir. Hastalar tespit edildiğinde özel arabalarla tecrithaneye nakledilmeleri için yerel polise ve sevk memurlarına gerekli emir verilecektir.

Ermeni kabileleri tehdit eden bulaşıcı hastalıklar sadece Suriye gibi cephe bölgelerinde değil tehcirin gerçekleştiği Anadolu'nun tüm bölgelerinde söz konusu olmuştur. Devletin mücadele etmesi gereken saha çok geniştir. Nitekim Ereğli'den nakillerini bekleyen iki yüz civarında Ermeni göçmen arasında da elli civarında kişide sıtma veya dizanteri görüldüğü bunların durumlarının ciddi olduğu Dâhiliye Nezaretinin 7 Kasım 1915 tarihli yazısından anlaşılmaktadır. Aynı yazıda hasta oldukları anlaşılan Ermenilerin kesinlikle sevk edilmemesi, bunların Ereğli'de hastanelerde veya Ermenilere ait evlerde bakım ve tedavi altına alınması istenmektedir. Ereğli'de görev yapan tüm doktorlar da evlerde tecrit edilmiş hastaların bakım ve tedavisinden sorumlu olacaklardır. Bunlardan tedavi ve ilaç ücreti alınmayacaktır⁵⁰.

⁴⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 100 – 118.

⁴⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 110.

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 57/337.

4. Ordu Komutanlığının 4 Nisan 1917 tarihli 406 sayılı emri aşağıdaki gibidir⁵¹:

Ermenilerin sevkıyatı sırasında bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için trenlerin dezenfeksiyonuna her zamankinden daha fazla önem verilerek aşağıdaki hususlar aynen uygulanacaktır:

Hicaz demiryolları idaresine ait yolcu ve eşya vagonları vardıkları son istasyonlarda çok iyi bir şekilde temizlenecektir.

İzdiham gibi nedenlerle temizlenemeyen vagonlar boş olarak temizleme istasyonuna sevk edileceklerdir.

Son istasyonlarda vagonların ve istasyonların temizliğinde çalışmak üzere bir sıhhiye onbaşı komutasında dokuz askerden oluşan birer temizleme müfrezesi teşkil edilecektir. Bu müfrezeler istasyon komutanlarının emri altında bulunacaktır. Temizleme müfrezeleri Ordu Sıhhiye Okulunda iyi eğitim görmüş okuryazar askerlerden teşkil edilecektir.

Temizlenmesi gereken vagonların düzenli olarak temizlenmesinden istasyon komutanları sorumlu olacaklardır.

Temizleme işleminin gerekli kimyasal maddelerin ve aletlerin kullanımı ile fenni usuller çerçevesinde titizlikle yapılması gereklidir.

Belirlenen usullerle temizlenen vagonlar kapatılarak kurşunla mühürlenecek, mühürler ancak katar temin edileceği zaman açılacaktır.

Demiryolu İstasyon komutanları, ara istasyondakilerde dâhil, hareketlerinden önce bütün trenlerin usulünce temizlenip temizlenmediğinden emin olacaklardır.

Temizlik müfrezeleri için gerekli antiseptik ve diğer malzemeler işletme idaresi tarafından temin olunacaktır.

İşletme idaresi doktorları, vagonları devamlı surette teftiş edecekler ve yapılan temizlikle ilgili eksiklikleri hemen işletme baştabipliği aracılığıyla hat komiserliklerine bildireceklerdir.

Bu emri aynen uygulamakla askeri hat komiserleri ve Hicaz Demiryolları İşletme Müdüriyeti sorumludur.

⁵¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, s. 118 – 120

Bu emre aykırı hareket edenler, harpte askeri nakliyatı tehlikeye sokmuş olarak kabul edilecek ve şiddetle cezalandırılacaklardır.

Osmanlı Devleti'nin tehcir edilen Ermenilerin sağlık sorunları konusundaki hassasiyetinin zaman zaman suiistimal edildiğini Dâhiliye Nezaretinin 26 Haziran 1916 tarihinde çeşitli vilayet ve kaza merkezlerine gönderdiği tebliğden anlıyoruz. Buna göre, bazı Ermeniler büyük vilayet merkezlerinde kalabilmek için hastalıklarını öne sürmekte ve nakillerini istemektedirler ancak bunların büyük kısmının hastalıkları mahalli hastanelerde tedavi edilebilecek düzeydedir. Dâhiliye Nezareti özellikle kazalarda Ermeni hastaların sundukları raporların dikkatle tetkik edilmesini, mutlak gereklilik söz konusu olmadıkça kimsenin vilayet merkezlerine gönderilmemesi istenmektedir⁵².

4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 16 Kasım 1917 tarihinde Halep'teki imalathanelerde çalışan kadın Ermeni göçmenlerin hayat şartlarının düzeltilmesi için şu emri yayınlamıştır:

İmalathanelerde çalışan kadınlara gönderilen listelerde belirtildiği gibi nakdi ödeme yapılacaktır. Belirlenen fiyat üzerinden ekmekleri temin edilecektir. Her bir kadının 15 günde bir düzenli olarak yıkanabileceği şartların temininden Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Bu kadınların ücretlerinden kullanacakları temizlik malzemesinin bedelleri kesilmeyecek ve hamama gönderildikleri günlerde bu kadınların maaşlarından kesinti yapılmayacaktır. Bu kadınlara temiz ve düzenli yatacak yer temininden yine Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişliği Baştabibi Ermeni göçmenlerin sağlıklarından, bu kişilerde hiç bir hastalığın meydana çıkmaması için gerekli olan her şeyin temininden şahsen sorumludur. Bu göçmenlere orduda askerlere verildiği gibi ücretsiz ilaç verilecektir. Doktor bu kadınları her gün muayene etmekle görevlidir⁵³.

Tarafsız olarak ve belgelere dayanılarak yapılan bilimsel araştırmalar, I. Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerinde yaşanan en önemli olaylardan biri olan Ermeni tehcirinin düzenli, tedbirli, korumalı olarak yapılmasına azami dikkat gösterildiğini, sağlık alanında ciddi ve etkili tedbirler alındığını, o dönemin şartlarına göre çok daha ağır sonuçlar doğurabilecek başta salgın hastalıklar olmak üzere olabilecek ciddi sağlık sorunlarının önlenmeye çalışıldığını göstermektedir. Tehcir sırasında alınan sağlık tedbirleri, kendi başına bile tehcirin bir soykırım olmadığını kanıtlamaktadır.

⁵² BOA, DH. ŞFR, 65/92.

⁵³ Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Faaliyetleri, Cilt 8, , s. 137.

KAYNAKÇA

- BEO. Nr. 328554-1. BOA DH. ŞFR, Nr. 55/107.
- BOA BEO. Nr. 326758. BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/20.
- BOA DH. EUM, 2.Şube, Nr. 68/84. BOA, ŞFR, Nr. 56/86.
- BOA DH. EUM, 2. Şube, Nr. 68/101. BOA. DH. ŞFR, 56/105.
- BOA DH. ŞFR. Nr. 53/91. BOA. DH. ŞFR. Nr. 56/280.
- BOA DH. ŞFR. Nr. 53/94. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/24.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/129. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/51.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/152. BOA DH. ŞFR, Nr. 57/71.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 53/326. BOA DH. ŞFR, 57/337.
- BOA DH. ŞFR, 54-A/153. BOA. DH. ŞFR, Nr. 59/38.
- BOA DH. ŞFR, Nr. 54-A/157. BOA DH. ŞFR, Nr.63/137.
- BOA. DH. ŞFR, 54-A/200. BOA, DH. ŞFR, nr.65/92.
- BOA DH. ŞFR, 54-A/226. BOA. DH. ŞFR. Nr. 69/222
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, KLS. 2459, Dos. 269, Fih. 003.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, No: 1 / 2, Kls. 361, Dos. 1445, Fih. 1-3.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi No: 361, Kls. 1445, Dos. 15, 22, 23.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi No: 4 – 3671, Kls. 2918, Dos. 797, Fih. 6.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (2008)**. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Cilt 8.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Aralık 1982)** Sayı: 81, İstanbul.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985)** Sayı: 85, İstanbul.
- Erdal Aydoğan, “Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin Ermeni Tehciriyle İlgili 24 Eylül 1331, Tarihli Talimatnamesi ve Değerlendirilmesi”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2003 (236 – 240)
- Bilgi, Necdet, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin Yargılanması**, Köksav Yayınları, Ankara 1999.
- Bilgi, Necdet, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, Yayına Hazırlayan: Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001.
- Çiçek, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2005.
- Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.

Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990.

Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, İstanbul, 2015.

Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2004.